

УДК 101:378(043.3)

А. М. Іщенко
старший викладач кафедри теорії і практики управління
Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

ФЕНОМЕН НАДЛИШКОВОЇ ОСВІТИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Постановка проблеми. Роботу виконано в контексті ініціативної наукової теми «Соціальна інженерія як фактор сталого розвитку суспільства» кафедри теорії і практики управління Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Проблемне поле наявних наук гуманітарної спрямованості наповнене теоретичними пошуками у сфері обґрунтування впливу людського капіталу й освіти на розвиток сучасного суспільства. Єдиний спільний висновок цих досліджень, що полягає в констатації їх визначальної ролі, не є вичерпним, тому потребує вирішення інших пов'язаних із ним питань (як виміряти цей вплив, чи правильним є його вимірювання суто з економічних утилітарних позицій, як використати визначений позитивний вплив для вдосконалення існуючого суспільства) за допомогою потенціалу соціальної інженерії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція людського капіталу, яка широко досліджується й використовується українськими науковцями, як відомо, є порівняно новою. Її бурхливий розвиток розпочався в 60-ті рр. ХХ ст. з досліджень американських учених Т. Шульца та Г. Беккера, хоча витoki цієї концепції можна знайти ще в Античності й середньовіччі. Пізніше основою концепції людського капіталу стали дослідження А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса та інших науковців. Безпосередній розвиток після введення в науковий обіг цього терміна концепція отримала в роботах М. Фішера, Л. Тароу та інших авторів. У сучасній українській науковій думці теорія докладно й у різних аспектах розглядається багатьма вченими, зокрема О. Грішновою (формування людського капіталу в системі освіти), Л. Тертичною (взаємозв'язок інноваційного розвитку та людського капіталу), В. Антонюк (формування й використання людського капіталу в Україні) та іншими.

Розгляд феномена надлишкової освіти здійснюється переважно в межах економічних наук. Так, серед сучасних авторів варто згадати російських дослідників Р. Капелюшнікова, В. Гімпельсона, А. Лук'янову, Т. Зак та інших. Розгляд особливостей становлення й розвитку європейських концепцій надлишкової освіти в межах педагогічної науки здійснила Л. Прус. Значно ширше ця концепція представлена в сучасних західних дослідженнях, наприклад, у розвідках таких учених, як І. Берг, Р. Фріман, Дж. Дункан, С. Хофман, В. Грут, С. Макґінесс та інші. Незважаючи на велику кількість різноманітних праць, у яких висвітлюється ідея надлишкової освіти, важко назвати суто філософські дослідження, які безпосередньо розкривали б цю тему.

На нашу думку, розв'язання завдань у межах наведеної філософської проблематики, особливо впровадження результатів цих теоретичних досліджень у життя, вимагає звернення до концепції соціальної інженерії. Серед українських учених, які займаються актуальними питаннями соціальної інженерії, варто назвати Є. Суїменко, В. Подшивалкіну, М. Лукашевич, А. Мельниченка та інших.

Метою статті є отримання відповіді на питання про те, як надлишкова освіта як фактор формування людського капіталу за допомогою соціальної інженерії в цілому може сприяти продуктивному перетворенню сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Доповіді про глобальну конкурентоспроможність 2014 р. окрему

групу індикаторів складають індикатори вищої освіти й навчання. Серед усіх груп індикаторів, які входять до цього звіту, Україна досягла найкращих показників саме за освітніми індикаторами. Проте під час аналізу показників нашої країни спостерігаються суперечливі тенденції. Посідаючи 13 місце серед 144 країн світу за показником охоплення вищою освітою (валова частка), наша країна посідає, наприклад, лише 92 місце за рівнем підготовки кадрів [1, с. 373]. Також недостатньо високими є такі показники ефективності та якості вищої освіти, як якість системи освіти (72 місце зі 144), наявність науково-дослідних і навчальних послуг (84 місце зі 144) [1, с. 373]. Подібна експертна оцінка дає змогу говорити не лише про невідповідність системи освіти вимогам надання якісної освіти, а й про розбалансованість системи взаємодії вищої освіти та ринку праці.

Понятійний блок «надлишкова освіта» найчастіше розглядається в понятійному апараті економічних наук, коли мова йде про розповсюджене розходження між освітою працівників та вимогами робочих місць: працівник посідає робоче місце, яке вимагає нижчого рівня кваліфікації, ніж у нього є. Однак можна згадати також дослідження в межах педагогічної науки Л. Прус, яка зазначає, що початкове значення терміна «надлишкова освіта», який було введено в обіг Р. Фріман та Л. Тароу на початку 70-х рр. ХХ ст. для позначення конкурентної переваги фахівця, багато в чому втрачено, тому поняття почало використовуватись як категоріальна оболонка, що наповнюється різним змістом поза оригінально авторською версією [2, с. 10]. Науковець доходить висновку, що в умовах поширення платної освіти певний інтерес має переоцінка в концепціях надлишкової освіти впливу ринкового виміру освіти, впливу гуманістичних традицій та розгляд освіти як платної послуги.

Розглянемо, як Л. Прус трактує взаємозв'язок теорії людського капіталу та існування феномена надлишкової освіти. Теорія людського капіталу (наприклад, Г. Беккера) побудована на уявленні про те, що освіта – це певна форма інвестування [5]. Особистість погоджується понести збитки за короткий період часу (тобто витрати на освіту), щоб отримати фінансові прибутки в майбутньому. Можна зробити висновок, що прибуток зростає разом зі зростанням людського капіталу. Звичайно, слід брати до уваги, що людський капітал складається не лише з освіти, а й із досвіду на ринку праці та отримання практичних навичок за місцем роботи. Отже, відповідно до теорії людського капіталу висококваліфіковані працівники можуть виявитися менш досвідченими та мають менше робочої практики. Будь-яке переважання певної складової людського капіталу, що виходить за межі навчання, насправді є формою компенсації нестачі іншої складової людського капіталу. Якщо емпіричне дослідження включає лише деякі компоненти людського капіталу (наприклад, роки навчання) і розглядає лише недосконалі форми розрахунку інших форм людського капіталу, таких як досвід, робоча практика, мовні навички, то виникнення феномена надлишкової освіти (у його негативному контексті) може бути лише результатом втрачених можливостей. Вимоги до освіти є не єдиними робочими вимогами. Використовуючи їх як точку відліку, можна недооцінити дійсні робочі вимоги до навичок для «надлишково освічених»

працівників та переоцінити їх для «недостатньо освічених» працівників. Модель людського капіталу розглядає надлишкову освіту як тимчасове й нестійке явище, що виникає під час збільшення всього освітнього рівня працівника (без відповідного збільшення робочих вимог до кваліфікації з боку попиту на ринку праці), унаслідок чого знижується граничний дохід кваліфікованих працівників. Роботодавці заміняють низькокваліфікованих працівників висококваліфікованими, оскільки вони стикаються з дешевшою пропозицією освічених робітників. Таким чином, складається ситуація, коли добре освічені робітники погоджуються на посади, які колись займали (і більш точно відповідали їм) низькокваліфіковані працівники. У моделі людського капіталу заробітна плата визначається досягненнями робітників у галузі освіти, їх досвідом і підготовкою. Отже, у найбільш простому розумінні теорія людського капіталу пророкує позитивні доходи від надлишкової освіти.

Розглядаючи людський капітал як сукупність «вроджених здібностей і запасу здоров'я, набутих знань, досвіду й кваліфікації, ефективне використання яких як основного елемента суспільного відтворення стає вирішальним фактором економічного зростання країни» [4, с. 49], варто підкреслити роль системи освіти загалом і вищої освіти зокрема у формуванні цього виду капіталу. Накопичення людського капіталу має дві складові: інвестиції та споживання. На початковому етапі створюються умови накопичення людського капіталу: за рахунок системи інвестицій товариства, підприємства, сім'ї формуються структури, що забезпечують розширене відтворення потенційного людського капіталу. Державні вкладення в освіту населення в усьому світі визнаються необхідною умовою економічного зростання, проте не всі вони перетворюються на продуктивні інвестиції та приводять до якісної зміни людського капіталу.

Накопичення людського капіталу відбувається в період навчання особистості в дошкільному навчальному закладі, школі, коледжі, інституті, університеті, на курсах підвищення кваліфікації. У початкових і середніх класах шкільної освіти відбувається накопичення первісного людського капіталу особистості. Початковий запас людського капіталу формується в процесі отримання шкільної освіти. Загальна середня освіта закладає базовий обсяг знань у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук.

Людський капітал справляє позитивний вплив на розвиток суспільства, що виражається в темпах його економічного зростання, винятково за умови його ефективного використання. Отже, знову постає певний парадокс: з філософської гуманістичної точки зору вкладення в розвиток людського капіталу є підставою становлення повноцінної всебічно розвинутої особистості, що є основною метою функціонування суспільства; натомість з економічної точки зору вкладення в активи людського капіталу, що активно не використовуються особистістю, є «швидше вирахуванням із добробуту суспільства, ніж джерелом його збільшення» [3, с. 3].

Розглянемо проблеми впливу надлишкової освіти більш широко: не в аспекті окремої особистості, а глобально. У такому контексті потрібно відповісти на питання, якою мірою накопичений людський капітал, насамперед та його частина, що виробляється системою освіти, відповідає потребам економіки суспільства. Існують різноманітні варіанти співвідношення між структурою «попиту» та структурою «пропозиції». Зокрема, певні неузгодженості можуть спостерігатися як за вертикаллю (за рівнем підготовки), так і за горизонталлю (за типами спеціалізації). Оскільки нас цікавить саме феномен надлишкової освіти, то зосередимось на варіантах, які пов'язані саме з ним. Побудова такої теоретичної моделі

вимагає точного визначення термінів. Отже, у теорії людського капіталу надлишкова освіта розглядається як один із варіантів неузгодженості між результатами освітньої системи та вимогами ринку праці, а саме варіант «неузгодженість зі знаком плюс» [3, с. 3], коли фактична освіта виявляється вище необхідного рівня. Може складатися також інша ситуація, коли фактична освіта виявляється нижче необхідного рівня, – «недостатня освіта». В англійській науковій літературі ці поняття позначаються термінами «overeducation» та «undereducation». Таким чином, явище overeducation пов'язане з переінвестуванням у людський капітал, відповідно, undereducation – з недоінвестуванням у людський капітал. «Недостатня освіта» (undereducation) може мати наслідком більш низьку продуктивність праці, а «надлишкова освіта» (overeducation) є тотожною недовикористанню людського капіталу та означає повну або часткову втрату вкладених у неї інвестицій. Інакше кажучи, на глобальному рівні – рівні всього суспільства – спостерігається така ситуація: навіть якщо самі працівники у зв'язку із цим не відчувають особливого морального дискомфорту, сумарні втрати суспільства можуть бути значними [3, с. 4].

Країни мають різні періоди й швидкість накопичення людського капіталу. Інституційні відмінності між країнами проявляються в різних умовах доступу до позикових коштів, необхідних для отримання освіти. У країнах із більш розвиненими інститутами чиста вартість позик є нижчою, а попит на освіту, відповідно, – вищим. У країнах, у яких є можливість отримувати освіту безкоштовно, також спостерігається високий попит на освіту. Крім того, техногенні катастрофи й стихійні лиха впливають на зростання накопичення людського капіталу. «Недостатня освіта» частіше є проблемою країн, що розвиваються, з малопотужними системами освіти і, відповідно, обмеженою пропозицією кваліфікованої праці. Феномен «надлишкової освіти» більш притаманний розвиненим країнам із масовою третинною освітою, коли темпи її експансії можуть суттєво випереджати темпи зростання робочих місць, що вимагають високої кваліфікації. Американський соціолог А. Берг одним із перших проаналізував цю проблему, назвавши безперервну гонитву за більш високими рівнями освіти «великим освітнім грабунком» [7].

Термін «вища освіта» все частіше замінюється поняттям «третинна освіта». З одного боку, це вельми часно вказує на безперервність, нерозривну багатоступеневість єдиного процесу освіти (первинна початкова освіта – основна школа, вторинна освіта – вищий щабель середньої школи, третинна освіта – вищий ступінь, проте з різною «висотою» самого цього ступеня). З іншого боку, з наведеного терміна з «порядковим числом» зрозуміло, що сьогодні не будь-яка вища освіта є «такою, як завжди». Тому поряд із традиційним терміном «університетська освіта» з'явився термін «неуніверситетський сектор третинної (вищої) освіти» [6].

Безперервність процесу накопичення людського капіталу покращує якість людського капіталу. Висока якість людського капіталу залежить від компетентності співробітників, їх здатності до адаптації, створення нових ідей за глобальної конкуренції, що загалом є неможливим без наявності фундаментальних знань, тобто знань, які виходять за межі однієї вузької кваліфікації (на нашу думку, саме надлишкової освіти). Третинна освіта стає більш масовою, її наявність перетворюється на загальноприйнятту соціальну норму та загальний інструмент досягнення й підтримки соціального статусу, а частка населення, яке нею охоплюється, монотонно збільшується від покоління до покоління. Неявно передбачається: або попит на таку працю з боку фірм залишається незадоволеним, або роботодавці, які наймають усе більше випускників вищих навчальних закладів, здатні ускладнювати технології, що

використовуються, щоб отримувати прибутки від найма таких фахівців. Звичайно, можлива також інша ситуація: третинна освіта завдяки зовнішнім ефектам є цінним соціальним благом незалежно від наявності попиту на неї на ринку праці.

Дійсно, саме філософія загалом і філософія освіти зокрема дозволяє досягнути викладену ситуацію не лише з точки зору оцінки матеріальних втрат на сьогодні, а й у перспективі. Як показує досвід багатьох країн, одним із дієвих важелів модернізації суспільства та його порядків нині є наука й освіта, особливо вища. Вирішення цієї проблеми в цілому вимагає також вирішення проблеми, що пов'язана не лише із системою взаємодії вищої школи та ринку праці, а й інших проблем і завдань, які постали перед нашим суспільством, – завдань побудови громадянського суспільства та правової держави. На сьогодні цей процес загрожує системі вищої освіти суттєвим скороченням можливостей розвитку, що може привести до поглиблення розриву між елітарною й масовою освітою, погіршення якості освіти в цілому, зниження духовно-інтелектуального потенціалу нації [8, с. 15]. З одного боку, а саме з боку особистості, вища освіта підвищує гарантії особистості не лише в частині більш-менш успішного працевлаштування та досягнення матеріального благополуччя, а й загального всебічного розвитку. З іншого боку, а саме з боку суспільства, вища освіта підвищує гарантії його виживання, тобто зумовлює його можливість вийти на сучасні межі загального прогресу – науково-технічного, економічного, соціального. Якщо країна не вирішить питання наукового забезпечення модернізації освіти, вона не зможе вирішити всі інші питання свого виживання як відносно самостійного суб'єкта світової цивілізації. Інакше кажучи, вона не вирішить завдання загальної модернізації своїх порядків. Таким чином, вирішення «проблеми» надлишкової освіти, як і проблеми побудови модернізованого суспільства з розвиненим громадянським суспільством, вимагає звернення до соціальної інженерії як до міждисциплінарної науки нового типу, для якої важливим є системне врахування знань про об'єкт із ціннісно-цільовими орієнтаціями, що дозволяє співвідносити внутрішньонаукові цінності із цінностями соціальними. Об'єктом такої науки визначається соціоприродна система, побудова й перебудова якої вимагає постійного врахування аксіологічних факторів, у тому числі соціальних ідеалів та орієнтирів. А оскільки освітній процес прямо визначається науковим, то й освітня система має перебудовуватися відповідним чином. На думку Г.К. Овчиннікова, фахівець, який має працювати в таких людиновимірних системах, повинен «підтримувати їх успішне функціонування, брати участь в управлінні, а за необхідності й у модернізації – бути підготовленим відповідним чином» [8, с. 17]. Дослідник зазначає також: «Якщо раніше в індустріальному суспільстві фахівець був «галузевим працівником» (інженером-нафтовиком, металургом, економістом тощо), то сьогодні, не втрачаючи своєї спеціалізації, він повинен стати таким собі постіндустріальним енциклопедистом, майстром на всі руки. І більше того – гуманістом» [8, с. 17].

Висновки. Таким чином, соціальна інженерія, заснована на продуктивно-виробничій функції науки, стає соціально-перетворювальною силою, що зумовлює перспективний розвиток суспільства. Дотримання її основних принципів та ідеалів (гуманізму, компетентності й відповідальності суб'єктів соціальної інженерії, на яких покладено роль підвищення якості життя всіх членів суспільства) просто вимагає наявності надлишкової освіти в людських ресурсах, що полягає в наявності не лише певної вузької кваліфікації, а й високого духовно-культурного рівня, розвинутої моральної свідомості, чого в умовах вищої школи неможливо досягти, скорочуючи гуманітар-

ну та природничу фундаментальну підготовку майбутніх фахівців. Тому перспективами наукових пошуків повинні стати подальші розвідки щодо напрямів модернізації вищої школи України, обґрунтування методології соціальної інженерії як науки позитивного перетворення суспільства, обґрунтування феномену надлишковості в освіті як її необхідної якості та найвищої цінності нового суспільства.

Література

1. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2014–2015 / Klaus Schwab // Full Data Edition is published by the World Economic Forum within the framework of The Global Competitiveness and Benchmarking Network [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf.
2. Прус Л. Особенности становления и развития европейских концепций избыточного образования : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л. Прус ; Южный федеральный ун-т. – Ростов-на-Дону, 2008. – 209 с.
3. Гимпельсон В. Уровень образования российских работников: оптимальный, избыточный, недостаточный? / В. Гимпельсон, Р. Капелюшников, А. Лукьянова. – М. : ИД Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 64 с.
4. Сеницкая Н. Развитие человеческого потенциала – цель и главное условие социально-экономического развития регионов / Н. Сеницкая // Вестник национального комитета «Интеллектуальные ресурсы России». – 2006. – № 4. – С. 49–55.
5. Becker G. Investment in Human Capital: A Theoretical Approach / G. Becker // Journal of Political Economy. – 1962. – № 70. – Р. 9–49.
6. Любимов Л. О модернизации высшего образования / Л. Любимов // Slon Magazine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://slon.ru/russia/o_modernizacii_vyshego_obrazovaniya-175579.xhtml.
7. Berg I. Education and Jobs: The Great Training Robbery / I. Berg. – Boston : Beacon Press, 1970. – 345 p.
8. Овчинников Г. Социальная инженерия и проблемы модернизации высшего образования / Г. Овчинников // Alma Mater: вестник высшей школы. – 2008. – № 6. – С. 14–21.

Анотація

Ищенко А. М. Феномен надлишкової освіти як фактор формування людського капіталу: філософська рефлексія. – Стаття.

У статті з філософських позицій розглянуто феномен надлишкової освіти в контексті формування людського капіталу. За даними Доповіді про глобальну конкурентоспроможність робиться висновок про розбалансованість системи взаємодії вищої освіти та ринку праці. Наведено розповсюджені варіанти такої розбалансованості з точки зору концепції людського капіталу: феномен надлишкової освіти (є наслідком надінвестування в освіту за концепцією людського капіталу) та недостатньої освіти (є наслідком недоінвестування). Розглядається, що економічно негативна ситуація надінвестування в освіту – надлишкова освіта – з філософської точки зору є найвищою метою існування гуманістичного суспільства, у якому всебічний розвиток кожного громадянина є незаперечним благом. А модернізація існуючого суспільства за допомогою соціальної інженерії як міждисциплінарної науки нового типу ставить підготовку всебічно розвинутого фахівця імперативом свого функціонування та фактором відтворення людської цивілізації загалом як із матеріальних (економічних, утилітарних), так і із соціально-культурних позицій.

Ключові слова: людський капітал, надлишкова освіта, соціальна інженерія.

Аннотация

Ищенко А. Н. Феномен избыточного образования как фактор формирования человеческого капитала: философская рефлексия. – Статья.

В статье с философских позиций рассмотрен феномен избыточного образования в контексте формирования человеческого капитала. На основании данных Доклада о глобальной конкурентоспособности делается вывод о разбалансированности системы взаимодействия высшего образования и рынка труда. Приводятся распространенные варианты такой разбалансированности с точки зрения концепции человеческого капитала: феномен избыточного образования (является следствием сверхинвестирования в образование в концепции человеческого капитала) и недостаточного образования (является следствием недоинвестирования). Рассматривается, что экономически негативная ситуация сверхинвестирования в образование – и избыточное образование – с философской точки зрения является высшей целью существования гуманистического общества, в котором всестороннее развитие каждого гражданина является неоспоримым благом. А модернизация существующего общества с помощью социальной инженерии как междисциплинарной науки нового типа ставит подготовку всесторонне развитого специалиста в качестве императива своего функционирования и фактора воспроизводства человеческой цивилизации в целом как с

материальной (экономической, утилитарной), так и с социально-культурной точки зрения.

Ключевые слова: человеческий капитал, избыточное образование, социальная инженерия.

Summary

Ishchenko A. N. The phenomenon of over-education as a factor in the formation of human capital: philosophical reflection. – Article.

The article with the philosophical positions discussed the phenomenon of over-education in the context of human capital formation. In the article, according to the Global Competitiveness Report concludes imbalance of the interaction of higher education and the labor market. Common options such imbalance in terms of the concept of human capital are the phenomenon of over-education and under-education. We consider that the negative situation – over-education – from a philosophical point of view, is the ultimate goal of existence humanistic society in which the full development of every citizen is an indisputable boon. A modernization of the existing society through social engineering as an interdisciplinary science puts a new type of fully developed specialist training as an imperative factor of its functioning and reproduction of human civilization as a whole, with both material (economic, utilitarian) perspective, and socio-cultural.

Key words: human capital, over-education, social engineering.